گزارشی از کتاب «این کیمیای هستی؛ مجموعه مقاله ها و یادداشت های دکتر شفیعی کدکنی»

حافظ به سعی سایه

[مسعود فریامنش]

حافظ پژوهی در دو سه دهه اخیر بازاری پر جوش خریدار داشته و عرصه ای فراخ پیش روی اهل تحقیق بوده است تا هر یک از دیدگاه و منظر خود و بر حسب شناخت و دریافتی که داشته اند به شرح، توصیف یا تحلیل سروده های خواجه شیراز؛ شمس الدین محمد حافظ، دست یازند. دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، استاد و محقق برجسته عرفان و ادب پارسی، در کتاب «این کیمیایی هستی»- که مجموعه مقاله ها و یادداشت های پراکنده او در باب حافظ است و ولی الله درودیان جمع آوری و نشر آیدین به چاپ آنها همت کرده است- البته به نظر پردازی مدون و تفسیر و تحلیل کلام حافظ اهتمام نداشته است؛ اما به طرح نکات و ملاحظاتی پرداخته است که برخی از آنها، از لحاظ دوستداران و شیفتگان شعر خواجه قابل توجه و تأمل توانند بود و دانشجویان و پژوهشگران حوزه گسترده عرفان و ادب پارسی را با جنبه هایی از شعر و فکر حافظ آشنا تر می کند و در رفع برخی مشکلات که در فهم کلام وی ممکن است پیش آید بسیار سودمند تواند بود. البته برخی اشارات و مطالب این کتاب در زدودن سوء فهم های احتمالی پیرامون احوال حیات خواجه نیز سودمند است که به این نکته در ادامه مقاله اشارت خواهد رفت.

کتاب « این کیمیای هستی» به جز پیشگفتار گردآورنده و شعر زنده یاد اخوان ثالث در ستایش حافظ، به ترتیب مشتمل بر ۸ مقاله، بخش یادداشت ها، ترجمه شعرهای عربی حافظ توسط دکتر شفیعی کدکنی و نمایه ابیات حافظه است. عنوان ۸ مقاله کتاب عبارت است از: ۱- «حافظ و بیدل» در محیط ادبی ماوراءالنهر در قرن نوزدهم؛ ۲- «این کیمیای هستی» عامل موسیقیایی در تکامل جهان شناسی شعر حافظ؛ ۳- «خرقه و خرقه سوزی»، ۴- «بشوی اوراق اگر همدرس مایی»؛ ۵- در باره شهید بودن حافظ؛ ۶- «یک اصطلاح موسیقایی در شعر حافظ»؛ ۷- «طنز حافظ»؛ ۸- «در ترجمه ناپذیری شعر». بخش یادداشت ها نیز، در واقع، به منزله فرهنگ واژگان دیوان حافظ است که در مطاوی کتابهای دکتر شفیعی کدکنی است و خود شامل دو بخش است: بخشی که در آنها به حافظ اشاره شده و از وی به صراحت نام برده شده؛ و قسمتی که ذکری از وی نرفته است اما به نظر می رسد که می تواند در فهم درست شعر حافظ خواننده را به کار آید. مثال:

شکستن: افسرده خاطر و ملول شدن (اسرار التوحید، ۲/ ۵۱۸).

آنچه گردآورنده به عنوان شاهد افزوده است:

چون پیاله دلم از توبه که کردم بشکست
همچو لاله جگرم بی می و میخانه بسوخت (دیوان: ۱۴)

در بخش بعدی، گردآورنده، ترجمه شعرهای عربی حافظ را که پیشتر به خامه دکتر شفیعی کدکنی در «حافظ به سعی سایه» (ج ۲، ص ۶۲۷ تا ص ۶۲۹) چاپ شده بود، آورده است. در بخش نمایه نیز فهرست الفبای بیت هایی آمده است که در جای جای کتاب به آنها اشارت رفته است. در اینجا، از میان نکات و مطالب بدیع و بی سابقه ای که البته تعدادشان در این کتاب کم نیست، از آن همه، به ۲ نکته ای اشاره می شود که با از رمز و راز گوشه ای از حیات حافظ پرده بر داشته و یا نکته ای را در فهم کلام خواجه آشکار کرده است. و این دو، در کنار دیگر نکات بدیع، ویژگی و امتیاز کتاب «این کیمیای هستی» محسوب تواند شد.

۱- دکتر شفیعی کدکنی در مقاله پنجم با عنوان «درباره شهید بودن حافظ»، اولاً بر اصالت مقدمه معروف «گلندام» بر دیوان حافظ و هویت تاریخی نویسنده آن صحه می گذارد و سپس به توضیح یک عبارت در آن مقدمه می پردازد. عبارت این است: « و بی تکلف مخلص این کلمات و متخصص این مقدمات، ذات ملک صفات مولانا الاعظم السعید، المرحوم الشهید مفخرالعلما، استاد نمارير الادبا، معدن اللطائف الروحانة .... شمس الملة والدين، محمد الحافظ الشيرازي بود... که اشعار آبدارش رشک چشمه حیوان و نبات افکارش غیرت حورو ولدان است، » شفیعی کدکنی با استناد به این عبارت به بررسی رابطه کلمه «شهید» با حافظ- که بر طبق تمام اسناد زندگینامه او، به مرگ طبیعی در گذشته است- می پردازد. به موجب رأی وی هر چند معانی «شهید» در کتابهای لغت چیزی است در حدود حاضر و شاهد و آگاه و کسی که در راه خدا و یادر میدان جنگ با کفار کشته شده است- به استثنای مفهوم فقهی شهید و تقسیم آن به «شهید حقیقی» و «شهید حکمی»- اما از جست وجو در منابع قدیمی به زبان عربی که در ایران به نگارش درآمده و موضوع آن زندگینامه بزرگان علم است، به خوبی آشکار می شود که یکی از موارد و عمده اطلاق کلمه «شهید»، علما و بزرگان اهل عرفان بوده است و این کار برد هیچ ربطی با مفهوم «شهادت» (کشته شدن در راه خدا) ندارد. به گفته وی در طول چهار قرن، یعنی از قرن پنجم تا عصر حافظ، این که به بسیاری از بزرگان علم که بی گمان، به مرگ طبیعی درگذشته اند، اطلاق شده است . نخستین کار برد «شهید» در مورد کسی که به مرگ طبیعی درگذشته است و به عنوان لفظی که نشان دهنده رتبه علمی و معنوی است، در نامه سرگشاده ای به چشم می خورد که در تاریخ ۴۴۵ قمری، امام قشیری، مولف رساله قشیریه، نگاشته است .

قشیری در این نامه ابوعلی دقاق، مراد واستادش را به عنوان «الاستاذالشهید» یاد می کند و ابوعلی دقاق مسلماً به مرگ طبیعی در ذی الحجه ۴۰۵ هـ.ق وفات یافته است. به گفته دکتر شفیعی کدکنی در همین قرن پنجم، اصطلاح «شهید» در مورد ابوالحسن خرقانی، که او نیز در ۴۲۵ هـ . ق در خرقان به مرگ طبیعی در گذشته ، به کار رفته است. در قرن هفتم از نجم الدین رازی، معروف به نجم دایه، که به مرگ طبیعی در ۶۵۴ هـ. ق در بغداد در گذشته است نیز به عنوان «شهید» یاد شده است.

در قرن هشتم به جز خواجه حافظ که محمد گلندام

این عنوان را در حق او به کار برده است، عنوان «شهید» در مورد یک شاعر معاصر خواجه نیز به کار رفته است و آن در مورد جلال عضد یزدی است. به گفته دکتر شفیعی کدکنی از مجموع موارد استعمال این کلمه می توان استنباط کرد که این کلمه در مورد عرفا بیشتر به کار می رفته است و تمام کسانی که این کلمه در حق آنها به کار رفته است، علاوه بر مقام علمی، دارای رتبه عرفانی بوده اند. هم از این رو، اطلاق این کلمه بر این بزرگان، ناظر به جنبه عرفانی شخصیت ایشان بوده است و اتفاقاً یکی از معانی کلمه «شهید» که در کتاب های لغت هم بدان اشارت رفته است با این مقام بسیار تناسب دارد: آن که مشاهده می کند ملکوت و ملک خدای را» و یا «آن که زنده و حاضر است نزد پروردگار خود». به رأی شفیعی کدکنی، مناسبت این استعمال هرچه باشد از حوزه مفهوم مشاهده و شهود که قلمرو عرفان است، بیرون نیست و اصولاً مفهوم لغوی این ماده، به قول ابن فارس، چیزی جز «حضور و علم و اعلام» نمی تواند بود.

۲- دکتر شفیعی کدکنی در ششمین مقاله کتاب به توضیح یکی از اصطلاحات نامأنوس و مورد اختلاف برای کاتبان و حتی مصححان امروزی از جمله شادروان مسعود فرزاد و شادروان انجوی شیرازی، می پردازد: «گفته سخن»:

زبان کلک توحافظ چه شکر آن گوید/ که گفته سخنت می برند دست به دست

این بیت در نسخه های کهنسال دیوان حافظ به صورت فوق ضبط شده است اما کاتبان دوره های بعد که معنی «گفته سخن» را نمی دانسته اند آن را به «تحفه سخن» و «شکر سخن» و امثال آن تغییر داده اند. شادروان مسعود فرزاد درنسخه مورد تصحیح خود صورت «شکر سخن» را در متن آورده است و شادروان انجوی شیرازی نیز «گفته» را نپسندیده و «تحفه» را انتخاب کرده است. اما شفیعی (همچنین در کتاب «آنسوی حرف و صوت»، ص ۲۶۴ یادداشت ۲۱/۱۳۲) تذکر می دهد که «گفته» به معنای آواز خواندن است و مرتبط است با قول و قوال. البته به رأی او، «گفته» در معنی شعری که به آواز خوانده می شود، یعنی چیزی در حد ترانه و تصنیف و امثال آن، از قرن ها قبل از حافظ زبان فارسی رواج داشته است. امیر خسرو در مثنوی «قران السعدین» در توصیف موسیقی دانان و اهل این صنعت می گوید: «گشته از آن قول» که «قوال» راست/ «گفته» گهی «راست» گهی «نیم راست» وقتی به پیشینه تاریخی این اصطلاح موسیقایی باز گردیم، رابطه «گفتن» و «گوینده» را بهتر می توانیم شناخت. مثلاً وقتی خواجه می گوید:

مطرب بگو که کار جهان شد به کام
«بگو» در اینجا ناظر به همین معنی «گفتن» است. یا وقتی مولانا می فرماید:

گرزان که نه ای طالب «مطرب»، «گوینده» شوی باما/ ورزانکه نه ای طالب، جوینده شوی با ما

«گوینده» در ارتباط با «گفتن» به همین معنی «قولی کردن» است و گفته برابر «قول» رایج در نظام خانقاه است که «قوال» آن را به آواز می خوانده است و اصطلاح موسیقایی «قول و غزل» نیز بسیار مشهور است. به گفته شفیعی کدکنی، حتی در بیت معروف حافظ:

ترکان پارسی گو بخشندگان عمرند
یا به روایت نسخه های دیگر:
گر مطرب حریفان این پارسی بگوید

«پارسی دقیقاً به معنی «غزل» است و بگوید به معنی «به آواز اداکند» و «پارسی گو» به معنی «غزل خوان به آواز».

شفیعی کدکنی یادآور می شود که، در واقع، فارسی زبانان از آنجا که معنی اصطلاحی «گفته» را به تدریج از یاد برده اند و آن را در معنی لغوی تلفی می کرده اند، از رابطه آن با موسیقی غافل شده اند؛ ولی در زبان های عربی و ترکی، که این کلمه یک کلمه بیگانه و «اصطلاح» بوده است، معنی خود را همچنان حفظ کرده و امروزه در ترکیه به هر نوع تصنیف و آوازی «گوفته/ گفته» (Guffe) اطلاق می شود. بدین ترتیب دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، در مقاله پنجم، راه را بر سوء فهمی احتمالی پیرامون حیات حافظ می بندد و در مقاله ششم، یک اصطلاح مبهم و گمراه کننده راتوضیح می دهد و اشتباه برخی مصححان را تصحیح می کند.

تلفن گروه اندیشه ۸۸۷۶۱۲۵۷

وزارت مسکن و شهرسازی
طرح بهسازی شهری واصلاحات بخش مسکن
Urban Upgrading and Housing Reform Program

آگهی مناقصه
شماره وام: IRN- ۴۷۳۹
تاریخ آگهی عمومی پروژه: ۸۵/۶/۳۰

دولت جمهوری اسلامی ایران وامی را به منظور اجرای طرح بهسازی شهری و اصلاحات بخش مسکن از بانک جهانی دریافت نموده است و در نظر دارد بخشی از این وام را به منظور انجام پروژه ذیل از طریق مناقصه رقابتی ملی در شهر بندرعباس هزینه نماید.

- احداث مجموعه ورزشی و پارک در ایستی بندرعباس
(کد پروژه: ۱۲۱۱۰۰۸)

از کلیه شرکت های پیمانکاری به ثبت رسیده «صوت به عمل می آید تا پیشنهادات مهر و موم شده خود را ارسال نمایند.(شرکت های ایرانی باید دارای رتبه ۴ گروه ساختمان از سازمان مدیریت و برنامه ریزی باشند)

پیمانکاران واجد شرایط می توانند جهت دریافت اطلاعات بیشتر و خرید اسناد مناقصه و ارسال پیشنهادات خود ، تا ساعت ۱۰ صبح روز ۱۴ آبان ماه ۱۳۸۶ (روز و زمان بازگشایی پاکات) به آدرس مندرج در زیر این آگهی مراجعه نمایند. ضمناً یک جلسه توجیهی در آدرس ذیل در ساعت ۱۰ : ۱۴ روز ۸۶/۸/۶ برگزار خواهد شد.

هر شرکت کننده می تواند مجموعه کامل اسناد مناقصه را به زبان فارسی وانگلیسی با تسلیم تقاضانامه کتبی به همراه فیش بانکی به مبلغ غیر قابل برگشت ۲۰۰،۰۰۰ ریال به شماره حساب ۷۲۰۰۰۷ نزد بانک مرکزی(قابل پرداخت در شعب بانک ملی) به نام وجوه سپرده ذیحسابی طرح های عمرانی وزارت مسکن و شهرسازی بابت خرید اسناد مناقصه طرح بهسازی شهری و اصلاحات بخش مسکن تهیه نماید.

آدرس کارفرما: تهران- میدان ونک- خ شهید صدائی- جنب از هتل هما- شماره ۲۹- طبقه ۱۹ | تلفن: ۸۸۷۹۹۸۸۷- فاکس: ۱۲۹-۸۸۸۸

Invitation for Bids
Loan No: 4739-IRN
SPN dated: Sep, 21, 2006

The Government of the Islamic Republic of Iran has received a loan from the World Bank in order to implement urban upgrading and housing reform project and it intends to spend part of this loan on carrying out the following project through national competitive bidding (NCB) in Sanandaj.

- construction of water and sewerage network in Sanandaj (PC: 1215001)

All the qualified and registered contractor's companies are invited to submit their sealed bids(Iranian firms must have MPO grade 4 in water works)
To obtain farther information and purchase the bidding documents and submit the bids, Eligible bidders shall refer to the following address between working hours until, 5 November, 2007, at 10:00 AM (bid opening day and time). Meanwhile a pre-bid conference will be held on 29 October 2007 at 14:00 in the following address.

Each bidder may purchase the complete set of bidding documents both in Persian and English languages by submission of a written application along with payment of a non-refundable fee Rials 200,000 deposited to account No: 14007 Central Bank of Iran(through bank Melli).

Employer Address: Tehran- Vanak Sq- Khoddami St- After Homa Hotel- No 69- 9th floor
(Tel: 021-8877-9887 Fax:021-8888-0179)

وزارت مسکن و شهرسازی
طرح بهسازی شهری واصلاحات بخش مسکن
Urban Upgrading and Housing Reform Program

آگهی مناقصه
شماره وام: IRN- ۴۷۳۹
تاریخ آگهی عمومی پروژه: ۸۵/۶/۳۰

دولت جمهوری اسلامی ایران وامی را به منظور اجرای طرح بهسازی شهری و اصلاحات بخش مسکن از بانک جهانی دریافت نموده است و در نظر دارد بخشی از این وام را به منظور انجام پروژه ذیل از طریق مناقصه رقابتی ملی در شهر بندرعباس هزینه نماید.

- احداث شبکه آب و فاضلاب در سنندج
(کد پروژه: ۱۲۱۵۰۰۱)

از کلیه شرکت های پیمانکاری به ثبت رسیده «صوت به عمل می آید تا پیشنهادات مهر و موم شده خود را ارسال نمایند.(شرکت های ایرانی باید دارای رتبه ۴ گروه آب از سازمان مدیریت و برنامه ریزی باشند)

پیمانکاران واجد شرایط می توانند جهت دریافت اطلاعات بیشتر و خرید اسناد مناقصه و ارسال پیشنهادات خود ، تا ساعت ۱۰ صبح روز ۱۴ آبان ماه ۱۳۸۶ (روز و زمان بازگشایی پاکات) به آدرس مندرج در زیر این آگهی مراجعه نمایند. ضمناً یک جلسه توجیهی در آدرس ذیل در ساعت ۱۰ : ۱۴ روز ۸۶/۸/۶ برگزار خواهد شد.

هر شرکت کننده می تواند مجموعه کامل اسناد مناقصه را به زبان فارسی وانگلیسی با تسلیم تقاضانامه کتبی به همراه فیش بانکی به مبلغ غیر قابل برگشت ۲۰۰،۰۰۰ ریال به شماره حساب ۷۲۰۰۰۷ نزد بانک مرکزی(قابل پرداخت در شعب بانک ملی) به نام وجوه سپرده ذیحسابی طرح های عمرانی وزارت مسکن و شهرسازی بابت خرید اسناد مناقصه طرح بهسازی شهری و اصلاحات بخش مسکن تهیه نماید.

آدرس کارفرما: تهران- میدان ونک- خ شهید صدائی- جنب از هتل هما- شماره ۲۹- طبقه ۱۹ | تلفن: ۸۸۷۹۹۸۸۷- فاکس: ۱۲۹-۸۸۸۸

Invitation for Bids
Loan No: 4739-IRN
SPN dated: Sep, 21, 2006

The Government of the Islamic Republic of Iran has received a loan from the World Bank in order to implement urban upgrading and housing reform project and it intends to spend part of this loan on carrying out the following project through national competitive bidding (NCB) in Bandar Abbas.

- Construction of park and sport Complex in Isini (PC:1211008)

All the qualified and registered contractor's companies are invited to submit their sealed bids(Iranian firms must have MPO grade 4 in building)
To obtain farther information and purchase the bidding documents and submit the bids, Eligible bidders shall refer to the following address between working hours until, 4 November, 2007, at 10:00 AM (bid opening day and time). Meanwhile a pre-bid conference will be held on 28 October 2007 at 14:00 in the following address.

Each bidder may purchase the complete set of bidding documents both in Persian and English languages by submission of a written application along with payment of a non-refundable fee Rials 200,000 deposited to account No: 14007 Central Bank of Iran(through bank Melli).

Employer Address: Tehran- Vanak Sq- Khoddami St- After Homa Hotel- No 69- 9th floor
(Tel: 021-8877-9887 Fax:021-8888-0179)